

Gettomeisjes

Heldhaftige meisjes... Dapper reizen ze heen en weer tussen de steden en dorpen van Polen... Elke dag verkeren ze in levensgevaar. Ze zijn volledig afhankelijk van hun 'arische' gezicht en de boerinnensjaal waarmee ze hun hoofd bedekken. Zonder morren, zonder ook maar een seconde te aarzelen, nemen ze de gevaarlijkste missies op zich. Is er iemand nodig om naar Vilnius, Białystok, Lemberg, Kovel, Lublin, Częstochowa of Radom te reizen om spullen te smokkelen zoals illegale publicaties, goederen of geld? De meisjes melden zich als vrijwilligster alsof het de normaalste zaak van de wereld is. Zijn er kameraden die uit Vilnius, Lublin of een andere stad moeten worden gered? – zij voeren die opdracht uit. Niets staat hun in de weg. Niets laat hen ervan weerhouden. [...] Hoe vaak hebben ze de dood in de ogen gekeken? Hoe vaak zijn ze aangehouden en gefouilleerd? [...] Het verhaal van de Joodse vrouw zal een roemrijke bladzijde zijn in de geschiedenis van het Jodendom tijdens de huidige oorlog. En de Chajka's en Frumka's zullen van dit verhaal de hoofdpersonen zijn. Want deze meisjes zijn onvermoeibaar.

Emanuel Ringelblum, dagboek aantekening, mei 1942

Po-Lin

Renia

Oktober 1924

Op vrijdag 10 oktober 1924, toen de Joden van Jędrzejów zich voorbereiden op de sabbat, hun winkel sloten, de kas opmaakten, kookten, hakten en bakten, haastte Mosje Kukielka zich van zijn zaak naar huis. Zijn huis, gelegen aan de Klasztornastraat (Kloosterstraat) 16, was een klein stenen pand in een brede, lommerrijke straat, net om de hoek van een prachtige middeleeuwse abdij die bekendstond om zijn turquoise en rijkversierde interieur. Die avond was het bijzonder druk in huis. De zonsondergang gaf het herfstlicht waarin de weelderige dalen en glooiende heuvels van de streek rond Kielce waren gedompeld, een rode gloed, de oven van de Kukielka's loeide, de lepels tinkelden, de pannen pruttelden, en de kerkklokken vormden de gebruikelijke achtergrond van het Jiddische en Poolse gebabbel van het gezin. En toen, een nieuw geluid: het eerste huilen van een baby.

Mosje en Leah waren beiden zowel modern als belijgend, hun drie oudste kinderen eveneens. Ze namen de Poolse cultuur over, maar hielden ook de Joodse tradities in ere. Mosje haastte zich altijd naar huis of naar een *sjtiebel* (gebedshuis) voor de sabbatsmaaltijd en de gebeden, en als hij met ferme pas over het stadsplein, omgeven door pastelkleurige panden, liep, kwam hij langs Joodse handelaren en katholieke boeren die naast elkaar woonden en werkten. Deze week haastte hij zich nog sneller door de koele herfstlucht. De traditie schreef voor kaarsen aan te steken om de sabbat als een bruid te verwelkomen, maar die dag was er een nieuwe gast die Mosje wilde begroeten. Een nog fijnere gast.

En daar was ze: zijn derde dochter, aan wie hij onmiddellijk zag dat het

zijn oogappel zou worden. De naam Rivka heeft in het Hebreeuws meerdere betekenissen, onder andere *verbinding*, *eenheid* en zelfs *betoverend*. In de Tenach is Rivka een van de vier matriarchen van het Joodse volk. Natuurlijk kreeg het kindje in dit deels geassimileerde gezin ook een Poolse naam: Renia. De naam Kukielka lijkt op het Poolse Kukielo – de naam van de familie die generaties lang de plaatselijke uitvaartonderneming had geleid. Joden bedachten vaak achternamen door een fraaie uitgang zoals *-ka* aan een Poolse naam toe te voegen. Kukielka betekent ‘marionet’.

Het was 1924, nog maar een jaar geleden was het nieuwe Polen door de internationale gemeenschap erkend en waren de grenzen die tijdens jarenlange bezetting en opdelingen steeds waren verschoven, eindelijk vastgelegd. (In een oude Joodse grap vraagt een man of zijn stad nu in Polen of de Sovjet-Unie ligt. ‘Dit jaar zijn we in Polen,’ krijgt hij te horen. ‘Halleluja!’ roept de man uit. ‘Want nog een Russische winter zou ik niet overleven.’) De economie zat in het slop, maar terwijl de meeste Joden in Jędrzejów onder de armoedegrens leefden, runde Mosje een kleine maar goedlopende zaak. Hij had een *gallentaria*-winkel, waar hij knopen, kleding en naaigerei verkocht. Hij behoorde tot de middenklasse en voedde zijn kinderen op met muziek en literatuur. Hun sabbatstafel, die die week was gedekt door Kukielka’s twee oudste dochters en andere gezinsleden omdat Leah andere bezigheden had, stond die dag vol met heerlijkheden die Kukielka zich kon veroorloven: zoete likeur, gemberkoek, gehakte lever met uien, *cholent* (soep van bonen en vlees die lang had staan prutten), *Kugel*-pastei van aardappels en zoete noedels, compote van pruimen en appels, en thee. Leahs *gefilte fisj*, die vrijdags meestal op tafel kwam, zou Renia’s lievelingskostje worden. Deze week zou de maaltijd ongetwijfeld extra feestelijk zijn.

Soms zijn karaktertrekken, eigenschappen die de ziel bepalen, al in de eerste uren van iemands bestaan zichtbaar, onmiskenbaar zelfs. Toen Mosje zijn dochtertje voor het eerst vasthield en zijn zachtaardigheid, intelligentie en schrandereid aan haar overdroeg, wist hij wellicht al dat zijn geest haar zou begeleiden op reizen waar men zich in 1924 nauwelijks een voorstelling van kon maken. Misschien wist hij toen al dat zijn kleine Renia, met haar grote groene ogen, lichtbruine haar en fijne gezichtje – zijn kleine betoverende marionet – geboren was om daden te stellen.

Jędrzejów was een *sjetzl*, Jiddisch voor ‘kleine stad’; het woord werd ook gebruikt voor Poolse marktstadjes met een aanzienlijke Joodse bevolking. Met de geboorte van Renia was de Joodse gemeenschap, die 4500 zielen telde en bijna vijfenveertig procent van de bevolking uitmaakte, een lid rijker. (Met de geboorte van haar jongere broers Aaron en Yaaco, ook kleine Yankel genoemd, en haar zusje Esther zouden er de komende jaren nog drie aan worden toegevoegd.) De Joden, die in de jaren zestig van de negentiende eeuw eindelijk het recht hadden gekregen zich in de streek te vestigen, waren over het algemeen arm. De meeste werkten als marskramer, venter of kleine koopman met een nering op of aan het bruisende marktplein. De overige waren voornamelijk ambachtslieden: schoenmaker, bakker of timmerman. Jędrzejów was niet zo modern als Będzin, dat grensde aan Duitsland en het westen, maar zelfs hier behoorde een klein deel van de Joden tot de elite van artsen, leraren en ambtenaren. Een van hen was rechter. Zo’n tien procent van de Joden in de stad was welgesteld en bezat houtzagerijen, graanmolens, ambachtelijke werkplaatsen en panden aan het grote plein.

Toen Renia opgroeide tot een kind van de jaren dertig maakte de Joodse cultuur in heel Polen een bloeiperiode door. In die tijd telde alleen Warschau al 180 Joodse kranten: honderddertig in het Jiddisch, vijftintig in het Hebreeuws en vijftintig in het Pools. In Jędrzejów bezorgde de postdienst dan ook tientallen tijdschriften bij Joodse abonnees. De Joodse bevolking van het stadje groeide. Er werden verschillende gebedshuizen opgericht om tegemoet te komen aan de verschillende stromingen binnen het judaïsme. Zelfs in die kleine stad waren drie Joodse boekhandels, een uitgeverij en meerdere Joodse bibliotheken gevestigd; toneel- en leesgroepen namen snel in aantal toe; politieke partijen schoten als paddenstoelen uit de grond.

Renia’s vader hield zich bezig met Joods onderwijs en liefdadigheidswerk, zoals het verstrekken van voedsel aan de armen en het verzorgen van de doden voor de begrafenisorganisatie *chevra kadisha*, en hij was cantor. Hij stemde op de zionisten. De vrome zionisten hingen de negentiende-eeuwse idealen van de schrijver Theodor Herzl aan, en geloofden dat een waar en openlijk Joods bestaan alleen verwezenlijkt kon worden in een thuisland waar Joden eersterangsburgers waren: in Palestina. Ze hadden weliswaar eeuwenlang in Polen gewoond, maar dat was slechts

tijdelijk. Mosje droomde ervan zich op een dag met zijn gezin in ‘het beloofde land’ te vestigen.

De partijen organiseerden lezingen en politieke bijeenkomsten. Het is niet ondenkbaar dat Renia met haar bebaarde vader meeging naar een van die grote, steeds populairder wordende zionistische bijeenkomsten in de stad, waar bijvoorbeeld op 18 mei 1937 een lezing gehouden werd over ‘De strijd voor een Joods Palestina’. Renia, dol op uitstapjes en gekleed in de wit met blauwe matrozenblouse, plooirok en kniekousen van haar Poolse schooluniform, greep Mosjes hand vast en samen liepen ze langs de twee nieuwe zionistische bibliotheken naar de levendige bijeenkomst waar honderden Joden vurig debatteerden, en discussieerden over de vraag waar ze thuishoorden. Terwijl de Polen zich een nieuwe identiteit probeerden aan te meten in hun onlangs gestabiliseerde geboorteland, deden de Joden dat ook. Hoe pasten ze in deze nieuwe staat, een land waar ze meer dan duizend jaar onafgebroken hadden gewoond, en toch nooit echt als Polen waren beschouwd? Waren ze in de eerste plaats Pools of Joods? De moderne kwestie van de identiteit van de diaspora leidde tot grote spanning en agitatie, vooral door het snel toenemende antisemitisme.

Mosje en Leah Kukielka hechtten grote waarde aan onderwijs. Overal in het land werden Joodse scholen opgericht: seculiere Hebreeuwse scholen, Jiddische middelbare scholen en religieuze jongens- en meisjesscholen. Van Jędrzejóws vierhonderd Joodse kinderen gingen er honderd naar een Joodse kleuterschool, naar de met giften bekostigde Talmoed Thora voor jongens, of naar het Beit Yaakov, een lagere school voor meisjes, waarvan de leerlingen lange mouwen en kousen droegen. Vanwege de hoge kosten van religieus onderwijs, dat vaak alleen aan zonen was voorbehouden, ging Renia zoals zoveel Joodse meisjes naar een openbare Poolse school die bovendien dichterbij was.

Het deed er niet toe. Van de vijfendertig leerlingen van haar klas was zij de beste. Renia had vooral katholieke vriendinnen en sprak op het schoolplein vloeiend Pools. Zonder het te beseffen vormden deze culturele onderdompeling en haar vermogen de taal van het land zonder Joods accent te spreken een essentiële voorbereiding op haar werk bij het verzet. Hoewel Renia uitblonk en assimileerde, hoorde ze er toch nooit helemaal bij. Toen ze tijdens een ceremonie op school naar voren werd geroepen om een prijs

in ontvangst te nemen, gooide een klasgenootje haar een pennendoos naar het hoofd, waardoor ze een wond opliep die haar letterlijk voor het leven tekende. Hoorde ze er nu bij of niet? Ze werd persoonlijk geconfronteerd met de eeuwenoude kwestie: die van de Pools-Joodse identiteit.

Polen, met zijn steeds wijzigende grenzen en wisselende etnische samenstelling wanneer nieuwe bevolkingsgroepen binnen de landsgrenzen vielen, was zich vanaf zijn stichting blijven ontwikkelen. In de middeleeuwen trokken Joden naar Polen omdat het een veilige haven was, ver van West-Europa, waar ze werden vervolgd en verbannen. Voor Joden was dit tolerante land dat ook nog eens economische kansen bood, een verademing. ‘Polin’, de Hebreeuwse naam voor het land, samengesteld uit ‘Po’ en ‘Lin’, betekent: ‘Hier blijven we’. Polin bood relatieve vrijheid en veiligheid. Een toekomst.

Op een muntstuk uit het begin van de dertiende eeuw, dat wordt tentoongesteld in het POLIN Museum over de geschiedenis van de Poolse Joden in Warschau, staan Hebreeuwse letters. Jiddisch sprekende Joden vormden toen al een grote minderheid en namen als bankier, bakker of schout volledig deel aan het economisch leven. Het vroege Polen was een republiek met een gekozen koning; de Poolse grondwet werd in 1791 geratificeerd. De koninklijke macht werd ingeperkt door een parlement dat werd gekozen door de kleine adellijke klasse. Joodse gemeenschappen en edellieden troffen een overeenkomst: de adel beschermde de Joden die zich in hun steden vestigden en verleende hun autonomie en godsdienstvrijheid; in ruil daarvoor betaalden Joden hoge belastingen en namen ze economische activiteiten op zich die voor christelijke Polen verboden waren, zoals het tegen rente lenen van geld.

In 1573 werd de Warschau-Confederatie getekend, het eerste document in Europa waarin godsdienstvrijheid wettelijk werd vastgelegd. Maar hoezeer de Joden ook integreerden in de cultuur van de Polen en hun gedachtegoed, folklore, kledingstijl, gerechten en muziek overnamen, ze voelden zich toch anders, ze voelden zich bedreigd. Veel Polen koesterden wrok tegen de Joden, vanwege hun economische vrijheid. Joden hadden hele dorpen van edellieden in pacht en de Poolse horigen misgunden hun het beheer van hun huizen. De Katholieke Kerk verspreidde bovendien het absurde, weerzinwekkende verhaal dat Joden christenen – vooral kinderen – vermoordden en hun bloed gebruikten bij religieuze rituelen. Dit leidde

ertoe dat Joden werden belaagd, wat in bepaalde perioden uitmondde in pogroms. Als gevolg hiervan werd de Joodse gemeenschap zeer hecht, en zochten de Joden kracht in tradities. De Joden en Polen hadden een haat-liefdeverhouding en beïnvloedden elkaars cultuur. Neem bijvoorbeeld de gevlochten challe, een zacht brood, gemaakt met veel eieren, dat een heilig symbool is voor de sabbat. Dit brood is hetzelfde als de Poolse *chalka* en de Oekraïense *kalach* – welk brood er het eerst was is niet meer te achterhalen. De tradities ontwikkelden zich gelijktijdig, gemeenschappen raakten vervlochten onder een (bitter)zoete glans.

Aan het einde van de achttiende eeuw viel Polen echter uit elkaar. Het had een instabiele regering, werd gelijktijdig binnengevallen door Duitsland, Oostenrijk en Rusland en vervolgens in drieën verdeeld, waarbij elk deel geregeerd werd door een veroveraar die zijn eigen gewoonten oplegde. De Polen bleven verenigd door een nationalistisch verlangen en behielden hun taal en literatuur. Voor de Poolse Joden waren de veranderingen tijdens de bezetting groter: in het Duitse deel maakten ze zich het Duits eigen en ontwikkelden ze zich tot een geschoolde middenklasse, terwijl de onder Oostenrijkse overheersing levende Galicische Joden vreselijke armoede leden. De meeste Joden vielen onder het gezag van Rusland, een rijk dat economische en religieuze decreten uitvaardigde tegen de bevolking, die grotendeels tot de arbeidersklasse behoorde. Ook de landsgrenzen verschoven. Zo behoorde Jędrzejów eerst tot Galicië, maar viel het vervolgens binnen de Russische landsgrenzen. Joden leefden onder spanning, vooral over hun financiële situatie, want door de veranderende wetgeving werd hun bestaanszekerheid bedreigd.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog bevochten de drie bezetters elkaar in Polen. Ondanks honderdduizenden doden en een gedecimeerde economie kwam Polen als overwinnaar uit de bus en werd de Tweede Poolse Republiek gesticht. Het herenigde Polen moest niet alleen zijn steden, maar ook zijn identiteit opnieuw opbouwen. Het politieke landschap splitste zich, het lang gekoesterde nationalistische verlangen uitte zich in twee tegengestelde bewegingen. De ene partij bestond uit nostalgische monarchisten die opriepen tot herstel van het pluralistische Polen van weleer: Polen als een staat van volkeren. (Vier op de tien burgers van het nieuwe land behoorden tot een minderheid.) De andere partij zag Polen echter als een natiestaat – een etnische staat. De aanhang van een nationalistische be-

weging met een verlangen naar alles wat zuiver Pools was, groeide snel. Het gehele programma van deze partij was gericht op het zwartmaken van Poolse Joden, die de schuld kregen van de armoede en de politieke problemen in het land. Polen was de Eerste Wereldoorlog en de daaropvolgende conflicten met zijn burens nooit te boven gekomen; Joden werden ervan beschuldigd met de vijand te hebben geheuld. Deze rechtse partij droeg een nieuwe Poolse identiteit uit die specifiek werd gedefinieerd als 'niet-Joods'. Dat Joden generaties lang in Polen hadden gewoond en formeel zelfs gelijke rechten bezaten – het deed er niet toe. Onbezonnen werd de rassentheorie van de nazi's omhelsd: een Jood kon nooit een Pool zijn.

De centrale regering vaardigde een wet uit waarin de zondagsrust werd vastgelegd en Joden uit de overheidsdienst werden geweerd. De regering was echter zwak. Een paar jaar later pleegde Jósef Piłsudski, die – hoogst ongebruikelijk – zowel socialist als monarchist was, in 1926 een staatsgreep. De voormalig staatsman en generaal stond een multi-etnisch land voor, en hoewel hij de Joden niet werkelijk hielp, voelden zij zich veiliger onder zijn semi-autoritaire bewind dan onder het bestuur van de gekozen regering.

Piłsudski had echter veel tegenstanders en toen hij in 1935, het jaar waarin Renia elf werd, stierf, kwamen de rechtse nationalistische moeiteloos aan de macht. De nieuwe regering sprak zich uit tegen geweld en pogroms (die echter toch plaatsvonden), maar het boycotten van Joodse zaken werd aangemoedigd. De Kerk veroordeelde het nazistische racisme, maar voedde het anti-Joods sentiment. Aan universiteiten steunden Poolse studenten Hitlers raciale ideologie. Er werden etnische quota ingevoerd en Joodse studenten werden in de collegezaal verbannen naar de achterste banken. Dit was des te wranger omdat Joden van alle bevolkingsgroepen het meest traditionele Poolse onderwijs hadden genoten, velen van hen spraken Pools (sommigen zelfs uitsluitend) en lazen Joodse kranten in het Pools.

Zelfs in een kleine stad als Jędrzejów nam het antisemitisme in de jaren dertig toe, variërend van raciale verdachtmakingen tot het boycotten van Joodse zaken, het inslaan van etalageruiten en het aanzetten tot knokpartijen. Renia stond 's avonds vaak voor het raam naar buiten te kijken, bang dat anti-Joodse vandalen hun huis in brand zouden steken en haar ouders iets zouden aandoen.

Het beroemde Jiddische komische duo Dzigan en Schumacher, die in

Warschau hun eigen cabaretgezelschap hadden, kaartten het antisemitisme op het podium aan. In de griezelig profetische, humoristische sketch 'De laatste Jood in Polen', schetsten ze een land dat van de ene op de andere dag zijn Joden kwijt is en in paniek raakt over de ingestorte economie en cultuur. Ondanks de groeiende intolerantie, of wellicht inspiratie puttend uit hun ongemak en hoop, bloeide de creativiteit van de Joden op en beleefden literatuur, poëzie, theater, filosofie, sociale activiteiten, religieuze studie en onderwijs hoogtijdagen, waar de Kukielka's volop van genoten.

Binnen de Pools-Joodse gemeenschap bestonden talloze politieke stromingen, die allemaal hun eigen antwoord hadden op de xenofobische crisis. De zionisten waren het beu zich tweederangsburgers te voelen en Renia hoorde haar vader regelmatig zeggen dat ze naar een Joods vaderland moesten verhuizen waar Joden zich als volk konden ontwikkelen, zonder te zijn gebonden aan klasse of religie. De zionisten, geleid door charismatische intellectuelen die pleitten voor het spreken van het Hebreeuws, stonden lijnrecht tegenover de andere partijen. De religieuze partij, die propageerde in Polen te blijven, pleitte voor minder discriminatie en gelijke behandeling van alle burgers, dus ook van de Joden. Veel communisten, evenals veel leden van de elite, waren voor assimilatie. Na verloop van tijd groeide de Bund, een socialistische arbeidersbeweging die de Joodse cultuur propageerde, uit tot de grootste partij. Bundisten waren het meest optimistisch, en hoopten dat de Polen tot bezinning zouden komen en inzagen dat antisemitisme niet de oplossing was voor de problemen van het land. Als voorstander van de diaspora benadrukte de Bund dat Polen het thuisland van de Joden was en dat ze moesten blijven waar ze waren, Jiddisch moesten blijven spreken en hun rechtmatige plaats moesten opeisen. Niet van plan weg te gaan, richtten de Bundisten zelfverdedigingseenheden op. 'Waar we wonen, dat is ons land.' *Po-lin*.

Vechten of vluchten. Als altijd was dat de vraag.

Het is aannemelijk dat Renia als jonge tiener met haar oudere zus Sarah meeging naar activiteiten van de jeugdbeweging. Sarah, die in 1915 was geboren, was negen jaar ouder dan Renia, en haar grote voorbeeld. Ze had een doordringende blik en sierlijke mond, waar altijd een zweem van een glimlach om speelde, ze was een intellectueel met een grote algemene ontwikkeling, een pientere wereldverbeteraar, wier gezag Renia simpelweg

aanvoelde. Je kunt je de zussen voorstellen: een en al plichtsbesef en energie, naast elkaar doorstappend, gekleed naar de mode van die tijd: baret, getailleerde blazer, plooirok tot over de knie en kort haar dat met speldjes naar achteren werd gehouden. Renia, die dol was op alles wat met mode te maken had, zag er tot in de puntjes verzorgd uit, en zou dat haar hele leven blijven. Onder invloed van de vrouwenemancipatie en de Parijse trends was er in de kledingstijl tijdens het interbellum in Polen geen plaats meer voor sieraden, kant en veren, maar lag de nadruk op een simpele snit en gemak. De make-up van die tijd was uitgesproken – donkere oogschaduw en felrode lippenstift – en kapsels en rokken werden korter. ('Je kunt de hele schoen zien!' schreef een satiricus destijds.) Op een foto uit de jaren dertig draagt Sarah lage pumps met een stevige hak waarop ze goed kon lopen – wat geen overbodige luxe was, want in die tijd legden vrouwen te voet grote afstanden af om naar school of hun werk te gaan. De zussen waren echte blikvangers als ze ergens binnenkwamen.

In de twee decennia tussen de wereldoorlogen leidden het toenemende antisemitisme en de armoede tot collectieve somberte bij de Poolse-Joodse jeugd. Ze voelden zich vervreemd van hun land en waren veel onzekerder over de toekomst dan de vorige generaties op hun leeftijd waren geweest. Joden mochten geen lid worden van de Poolse padvinderij en daarom slosten honderdduizend Joodse jongeren zich aan bij jeugdorganisaties die gelieerd waren aan de verschillende politieke partijen. Deze verenigingen boden hun perspectief op een bestaan en hoop voor de toekomst. De Joodse jongeren van Jędrzejów namen deel aan een bloeiend verenigingsleven. Op sommige foto's poseren ze in donkere kleding en met gekruiste armen als sobere intellectuelen; op andere staan ze gebruind, gespierd en blakend van levenslust met een hooivork in het open veld.

Net als haar vader was Sarah zionistisch, maar in tegenstelling tot Mosje was ze lid van Vrijheid, een organisatie van seculiere socialistische zionisten. De leden waren werelds en vooral afkomstig uit de middenklasse, ze hoopten op een thuisland waar ze in collectieven konden leven, Hebreeuws konden spreken en zich thuis konden voelen. Lezen en debatteren werden aangemoedigd, maar lichamelijke inspanning werd ook aangeprezen om de mythe van de luie, intellectuele Jood te weerleggen en persoonlijke kracht te propageren. Het verrichten van lichamelijke arbeid en het bijdragen aan de financiële middelen van de organisatie werden zeer be-

langrijk gevonden. Werken op het land werd geïdealiseerd en zelfvoorziening op het gebied van voedsel ging hand in hand met onafhankelijkheid van zowel de groep als het individu.

Er waren verschillende socialistisch-zionistische jeugdorganisaties – sommige waren meer intellectueel of seculier georiënteerd, andere legden de nadruk op liefdadigheid, het uitdragen van hun ideeën, of op pluralisme, maar allemaal namen ze traditioneel Poolse waarden over, zoals nationalisme, heldhaftigheid en zelfopoffering, en plaatsten die in een Joodse context. Vrijheid richtte zich op sociale activiteiten en de organisatie trok ook leden aan uit de Jiddisch sprekende arbeidersklasse, wat uitzonderlijk was. De vereniging organiseerde zomerkampen, opleidingskampen (*hachsjará's*), en richtte collectieve boerderijen (kibboetsen) op als voorbereiding op de emigratie, waarbij aandacht was voor fysiek zwaar werk en een coöperatieve vorm van leven – vaak tot ontzetting van hun ouders. Mosje klaagde niet alleen dat Vrijheid te libertijns en niet elitair genoeg was, maar ook dat 'kameraden' belangrijker werden gevonden dan de biologische familie, en dat leiders als rolmodellen werden gezien – haast als surrogaatouders. In tegenstelling tot de padvinderij of sportverenigingen raakten deze jeugdbewegingen aan alle aspecten van het leven; ze vormden een fysiek, emotioneel en geestelijk oefenterrein. Jongeren ontleenden hun identiteit aan de organisatie waartoe ze behoorden.

Sarah stond voor sociale gelijkheid en rechtvaardigheid en was er vooral op gebrand jonge kinderen te begeleiden. Het museum van het Gettostrijdershuis heeft een aantal foto's uit 1937 van haar in een opleidingskamp in Poznań, driehonderd kilometer van Jędrzejów. Op een daarvan staat ze voor een standbeeld, gekleed in een mantelpakje met een hoge kraag, en haar hoed modieus schuin op het hoofd; in haar handen heeft ze een boek en de blik in haar ogen is ernstig en vastberaden. De moderne wereld lag aan haar voeten.

Vrouwen in Polen vervulden zowel een traditionele als een moderne rol, daartoe aangezet door de positivistische onderwijsfilosofie en als gevolg van de Eerste Wereldoorlog, waarin ze vaak gedwongen waren geweest buitenshuis te gaan werken. In de nieuwe republiek moesten alle kinderen verplicht naar de lagere school, ook de meisjes. Universiteiten stelden zich open voor studentes en in 1918 kregen Poolse vrouwen stemrecht, eerder dan in de meeste westerse landen.

In West-Europa behoorden Joodse gezinnen voor het merendeel tot de middenklasse en werd het terrein waarop vrouwen zich konden bewegen door de burgerlijke mores beperkt tot het huiselijk domein. In het oosten waren de meeste Joden daarentegen arm en waren vrouwen genoodzaakt buitenshuis te werken – vooral in orthodoxe kringen, waarbinnen het algemeen geaccepteerd was dat mannen hun tijd besteedden aan religieuze studie en niet hoefden te ploeteren. Joodse vrouwen namen deel aan het openbare leven: in 1931 was 44,5 procent van alle Joodse loontrekkers vrouw, hoewel ze minder verdienden dan mannen. De gemiddelde leeftijd waarop ze trouwden verschoof naar achter in de twintig, soms zelfs begin dertig, grotendeels als gevolg van armoede. Dit leidde tot lagere geboortecijfers en meer vrouwen op de werkvloer. Tot op zekere hoogte leek de verhouding werk-privé op die van de vrouwen van nu.

Eeuwen eerder hadden Joodse vrouwen al ‘het recht op kennis’ verworven. De uitvinding van de drukpers leidde tot de verspreiding van Jiddische en Hebreeuwse boeken onder vrouwen; religieuze bepalingen schreven voor dat vrouwen gebedsdiensten mochten bijwonen; bij het ontwerp van nieuwe synagogen werd voorzien in een bijgebouw voor vrouwen. Joodse vrouwen konden voortaan dichteres zijn, of schrijfster, journalist, zakenvrouw, jurist, arts of tandarts.

Aan de universiteiten was een hoog percentage van de studentes Joods en deze studentes schreven zich in voor zowel geesteswetenschappen als natuurwetenschappen.

En hoewel zionistische partijen zeker niet ‘feministisch’ waren – vrouwen waren bijvoorbeeld uitgesloten van bestuursfuncties – genoten jonge vrouwen bij de socialistische jeugdbewegingen een zekere mate van gelijkheid. Eén jeugdorganisatie, de Jonge Garde, waar Renia’s oudere broer Zvi zich bij had aangesloten, introduceerde het idee van de ‘huiselijke groep’ met een duale leiderschapsstructuur. Elke sectie werd geleid door een man en een vrouw. ‘Vader’ was de leider op het gebied van scholing, ‘moeder’ was de emotionele leider; beiden hadden evenveel macht en vulden elkaar aan. In dit gezinsmodel waren ‘hun kinderen’ als broers en zussen voor elkaar.

Deze groepen bestudeerden Karl Marx en Sigmund Freud en vrouwelijke revolutionairen als Rosa Luxemburg en Emma Goldman. Ze pleitten expliciet voor de analyse van intermenselijke relaties en voor het voeren van

discussies waarbij ook ruimte was voor het emotionele aspect. De meeste leden waren tussen de zestien en negentien jaar, een leeftijd waarop veel meisjes volwassenere waren dan de jongens met als gevolg dat zij de organisatorische taken kregen toebedeeld. Vrouwen leidden de zelfverdedigings-trainingen; hun werd bijgebracht sociaal bewust, kordaat en sterk te zijn. De Pionier (Hechalutz), de koepelorganisatie van de verschillende zionistische jeugdverenigingen, die landbouwonderwijs propageerde voor een pioniersleven in Palestina, had een plan B klaarliggen waarin uitsluitend vrouwen de leiding hadden, voor het geval de mannen opgeroepen zouden worden voor het Poolse leger. Er bestaan talloze foto's uit de jaren dertig van jongeren waarop meisjes naast jongens staan, gekleed in dezelfde donkere jas, met dezelfde riem om, of in werkkleding en broek, klaar voor een leven van zwaar lichamelijke arbeid. Net als de jongens houden zij ook een zeis als een trofee omhoog of een sikkkel als een zwaard.

Sarah was een toegewijd socialistisch zionist. Bela, de zus tussen haar en Renia in, sloot zich ook aan bij Vrijheid, en Zvi sprak vloeiend Hebreeuws. Renia, die nog te jong was om lid te worden, zoog de bevlogenheid van haar broer en zussen in zich op, en het is goed voor te stellen dat ze met hen meeging naar bijeenkomsten, sportwedstrijden en feesten – het kleine zusje dat met grote ogen alles in zich opnam.

In 1938 kwam Renia van de lagere school. Ze was toen veertien. Een kleine groep Joodse leerlingen ging naar de gemengde middelbare school in Jędrzejów, maar zij kon daar niet heen. In sommige verslagen weet Renia dit aan het antisemitisme, in andere legde ze uit dat ze geld moest verdienen en daardoor niet verder kon leren. In de memoires van veel jonge vrouwen uit die tijd is te lezen dat ze verpleegster of zelfs arts wilden worden, maar Renia – wellicht vanwege de meer traditionele normen en waarden in Jędrzejów, of omdat ze geld moest verdienen – ambieerde een baan als secretaresse. In de hoop op een kantoor aan de slag te kunnen schreef ze zich in voor een cursus stenografie. Ze kon toen nog niet bevroeden dat het werk dat ze binnenkort zou verrichten toch wel iets anders van aard zou zijn.

Alle jeugdverenigingen organiseerden zomeractiviteiten. In augustus 1939 kwamen socialistische zionisten samen in kampen en op symposia, waar ze dansten en zongen, studeerden en lazen, sportten, buiten sliepen en

deelnamen aan talloze werkgroepen. Ze discussieerden over het recente Britse witboek, dat de Joodse emigratie naar Palestina inperkte, en bespraken manieren om zich elders te vestigen, omdat ze zich graag wilden blijven inzetten voor hun gemeenschappelijke idealen en de wereld wilden redden. De zomerprogramma's liepen op hun einde en op 1 september waren de leden weer in hun ouderlijk huis aan het wennen aan de overgang van hun gekozen familie naar hun biologische familie, van vakantie naar school, van groen naar oker, van warme bries naar gure wind, van platteland naar stad. 1 september was ook de dag dat Hitler Polen binnenviel.

De klauwen van het kwaad

Renia

September 1939

Geruchten verspreidden zich als een lopend vuurtje. De nazi's stichtten branden, plunderden, staken ogen uit, sneden tongen af, vermoordden baby's en hakten vrouwenborsten af. Renia kon zich er geen voorstelling van maken, maar net als iedereen in de stad wist ze dat de Duitsers naar Jędrzejów zouden komen. Ze wist ook dat ze het op de Joden hadden gemunt. Donkere wolken pakten zich boven de gezinnen samen, paniek verspreidde zich als een tornado. Niemand wist waar ze heen moesten. De luiken voor de ramen werden gesloten. Tassen gepakt. Samen met zich terugtrekkende Poolse troepen trokken burgers met hun kinderen massaal van stad naar stad. Er reden geen treinen.

Net als de meeste van hun burens besloten de Kukielka's naar Chmielnik in het oosten te trekken, ook een kleine stad, aan de overzijde van de Niva, waar ze buiten het bereik van de Duitsers hoopten te zijn en waarvan ze dachten dat het Poolse leger er nog standhield. De Kukielka's hadden familie in Chmielnik. Ze namen niets mee. Ze sloten zich aan bij de mensenmassa en gingen te voet op pad.

De drieëndertig kilometer lange weg lag bezaaid met lijken en kadavers – allemaal slachtoffers van de niet-aflatende luchtaanvallen van de nazi's. Duitse vliegtuigen wierpen overal en nergens bommen af. Met brandende dorpen op de achtergrond wierp Renia zich, haast kokhalzend van de ranzige stank, languit op de grond. Maar al snel had ze door dat het veiliger was om stokstijf te blijven staan als de bommen neerkwamen; niet bewegen was een schild. Weer een explosie, daarna een vliegtuig dat laag overvloog en een machinegeweer dat de lucht doorzeefde met kogels. Hun

fluitende geluid was het enige wat ze hoorde – dat en het huilen van de kleintjes. Moeders drukten hun kinderen tegen zich aan, maar werden gedood, zakten in elkaar, waardoor baby's en peuters 'krijsend tegen de hemel' achterbleven, zoals Renia het later beschreef. Het kostte een helse dag en nacht om Chmielnik te bereiken.

Maar Renia wist meteen dat Chmielnik geen veilige haven was. De stad lag in puin. Verschroeide mensen werden, meer dood dan levend, onder de brokstukken vandaan gehaald. En die hadden nog geluk gehad. Veel inwoners van Chmielnik waren naar Jędrzejów gevlucht in de hoop daar veilig te zijn, zo bleek. 'Iedereen probeerde aan het gevaar te ontkomen maar belandde in de klauwen van het kwaad.'

De mensen in Chmielnik sidderden bij het vooruitzicht van het geweld dat hun te wachten stond. Geruchten uit Jędrzejów beschreven een nachtmerrie: nazi's hadden de stad ingenomen, schoten in het wilde weg en hadden op het grote plein, het kleurrijke, bruisende centrum van hun leven, tien Joodse mannen bijeengedreven en doodgeschoten. Dit was gedaan als afschrikwekkend voorbeeld voor de andere Joden in de stad, om te laten zien wat er zou gebeuren als iemand de nazi's niet gehoorzaamde. De inwoners van Chmielnik wisten dat zij de volgenden zouden zijn.

Zoals tijdens alle oorlogen in het verleden dacht men nog dat alleen de mannen gevaar liepen, niet de vrouwen en kinderen. Veel Joodse mannen, ook Mosje, Renia's vader, ontvluchtten de stad in de richting van de rivier de Bug, waar de Sovjets naar waren opgetrokken, en hoopten zich op het platteland te kunnen verschuilen. Renia schreef later dat het geschreeuw van de vrouwen bij het afscheid van hun mannen simpelweg ondraaglijk was. Je kunt je alleen maar proberen een voorstelling te maken van de angst die Renia moet hebben gevoeld toen ze haar geliefde vader moest laten gaan, zonder te weten voor hoelang en welk lot hem te wachten stond.

Veel welgestelde inwoners van Chmielnik hadden paarden gehuurd en waren naar Rusland gevlucht. Huizen stonden leeg.

Niet verrassend, maar daarom niet minder afgrijselijk, kwam Chmielnik ook aan de beurt. Op een avond zag Renia in de verte Duitse tanks aankomen. Trots constateerde ze dat van de hele stad alleen een Joodse jongen moedig genoeg was om de confrontatie met ze aan te gaan. Schietend met een geweer rende hij ze tegemoet, maar de nazi's schoten hem aan flarden. Nog geen tien minuten later, zo schreef Renia, banjerden de

nazi's door de stad; ze gingen huizen en restaurants binnen, roofden voedsel en stalen doeken om hun paarden droog te wrijven. Ze pakten alles wat ze wilden hebben.

Renia tuurde door een kier van de zolder waar ze zich met haar familie had verschanst. De straten werden verlicht door brandende huizen. Mensen kropen weg in zolderkamers en kelders, deuren werden gesloten, ramen gingen op het slot. Renia hoorde het onafgebroken geratel van machinegeweren, muren die werden neergehaald, gekerm, geschreeuw. Ze rekte haar nek om nog meer te zien: een hele wijk stond in lichterlaaie.

En toen werd er op de poort gebonsd. Het was een ijzeren poort, ver-grendeld met ijzeren staven, maar daar lieten de Duitse soldaten zich niet door afschrikken. Ze sloegen de ruiten in. Renia hoorde hun voetstappen toen ze het huis binnenkwamen. Haar familie trok snel en geruisloos de ladder van de zolder naar boven. Met ingehouden adem luisterde Renia naar de Duitsers die beneden het huis doorzochten.

Vervolgens stilte. De nazi's waren weg.

In tegenstelling tot vrijwel al hun burens, van wie de huizen waren geplunderd, en van wie de mannen en jongens mee naar buiten waren genomen om op de binnenplaats te worden doodgeschoten, waren de Kukielka's veilig. Anders dan de rijkste Joden van de stad die niet waren gevlucht: zij werden de indrukwekkende synagoge in gedreven, die vervolgens met petroleum in brand werd gestoken. Anders dan de bewoners die uit brandende panden sprongen en in de lucht werden neergeschoten, werd Renia's familie niet ontdekt. Deze keer niet.

De volgende ochtend waagden de mensen zich rond negenen op straat. Renia liep behoedzaam naar buiten om de schade op te nemen. Een kwart van de bevolking van Chmielnik, die voor tachtig procent uit Joden bestond, was levend verbrand of doodgeschoten.

Dat was de eerste nacht.

Terwijl Renia enigszins van de schok bekwam, werd in de tien daaropvolgende dagen duidelijk hoe haar nieuwe leven eruitzag. Het was dorstige Joden verboden naar buiten te gaan om water te halen. De straten stonken naar ontbindende lijken. Maar de Duitsers beloofden dat het leven zijn gewone loop zou hervatten, dat niemand zou worden gedood zolang men maar gehoorzaamde. Leven en werk werden weer opgepakt, maar de

honger was hun leven al binnengeslopen. Brood – voortaan een grauwe, harde, bittere substantie – was op rantsoen, en hoewel de meeste bakkers Joods waren, werden de Joden door nazi's terug naar het einde van de rij geduwd. En dan te bedenken dat Renia eerder niet van deze tijd van het jaar hield, omdat die zo plechtig was. Ze hield van de vrolijke lentefeesten zoals Pesach en het Wekenfeest, maar naar de hoogtijdagen in de herfst, met smeekbeden, spijtbetuigingen en vasten had ze nooit uitgekeken. Nu zou ze alles overhebben voor een Rosj Hasjana challe.

Zodra haar vader, tot haar grote blijdschap, was teruggekomen – samen met andere mannen had hij een andere stad weten te bereiken, maar daar bleek het even gevaarlijk als in Chmielnik – besloot de familie Kukielka terug te keren naar Jędrzejów. 'Waar we op de heenweg het Poolse leger hongerig en gehuld in lompen zagen wegvlugten voor de strijd, zien we nu een arrogant, trots Duits leger optrekken.' De tocht nam een hele dag in beslag.

Renia schreef: 'Het duurde niet lang voor we ontdekten hoe de Duitsers waren.' De nazibezetters verdreven en vermoordden de Joodse intelligentsia en schoten groepjes mannen neer die ervan werden beschuldigd wapens te bezitten. Duitse soldaten verstopten een wapen in een groot pand waar vrijwel uitsluitend Joodse gezinnen woonden, en namen vervolgens – als straf voor dat pistool – van elk gezin een man mee. Alle Joden van de stad moesten de executie bijwonen. De nazi's hingen de onschuldigen op aan de bomen van de hoofdstraat en lieten ze daar de hele dag bungelen; zo werd de vredige hoofdader van de stad voor altijd doorgesneden.